

Practical Wisdom and Theories of Social Composition

Hadi Mousavi¹

1. Faculty member of the Research Institute of Hawzah and University, Qom Iran. Email: hmousavi@rihu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received: 29 November 2023
Received in revised form: 23 December 2023
Accepted: 23 December 2023
Published online: 20 March 2024

Keywords:

Composition theories, Concrete composition of matter and form, Social knowledge, Social philosophy, Practical wisdom.

ABSTRACT

Social knowledge, which was formed in the Islamic era and is known as practical wisdom in an important part, is a system of knowledge that provides special laws, theories and concepts for social knowledge. Knowing these elements can be the way to understand the language of this knowledge. Among these theories, there are many interpretations of the original under the title of "composition" which has been interpreted with different theories. Composition as a metaphysical principle has the ability to interpret various natural and unnatural components and elements. An example of these composition is formed in the human world under the title of society. In this regard, with an analytical-historical view, we have reread the formation process of various interpretations of the theory of composition regarding social reality, and finally, an innovative point of view in explaining what society is by using the united composition of matter and form in theoretical wisdom and the concrete composition of matter and form in The strategy is presented. As a result, its concrete combination will be an interpretation of the principle of composition, which is responsible for explaining the identity of the society. Finally, the general system that can express the concepts and ideas of social sciences of the Islamic period will be the practical strategy of that period.

Cite this article: Mousavi, H. (2024). Practical wisdom and theories of social composition. *Journal of Social Theories of Muslim Thinkers*, 14(1): 67-84.

<https://doi.org/10.22059/jstmt.2023.368742.1672>

© The Author(s).

Publisher: University of Tehran Press.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2023.368742.1672>

1. Introduction

The social knowledge that was formed in the Islamic period is known in an important part as practical wisdom; the system of knowledge that has provided laws, theories and special concepts for social cognition. Since one of the scientific elements of the approaches of science is the special language that they found to create understanding among the members of the scientific community, knowing the details of practical wisdom can be a path to understand the special language of this knowledge and therefore the scientists that we refer to as sages (Hokamā). Therefore, in line with this general goal, the main issue in this article is how and with what technical literature a metaphysical theory is used to explain something called society and how this theory developed in different historical stages. The different stages that we mention in the series of sages of the Islamic period under the topic of practical wisdom and practical reason. The historical knowledge of this set of theories helps us to identify the common language created among the social thinkers of the Islamic scientific community. Because the existence of this common language has made it possible to understand how these theories are formed in an evolutionary process to explain social realities. In this article, one of these theories, which has gradually become a metaphysical principle for the interpretation of social realities, is reported. Therefore, we have followed the growth process of this principle in a historical form. This principle is the principle of "combination". In continuation of this main problem, other problems are also gradually answered, such as: Is there something called composition in the outside world, that we can see a new identity in the world due to the link that creates between different components and elements. In such a way that if a reality is compounded with meaning, we are faced with a new thing called composite, and as a result, using this principle in the interpretation of what society is, the consequences of this principle will also be transferred to the characteristics of society. In contrast to this interpretation, it can be said that we do not have a thing called composition, or if we do, in combining parts and elements with each other, only links are established between the parts and only parts are arranged together, and therefore we do not see a new identity with the name compound, but what compound is only a type. It is a special arrangement that the components have found next to each other. According to this interpretation of composition, we will not actually have a thing called composition. And the combination and compound are only apparent and unreal things.

Since the purpose of this article is to express examples of metaphysical theories regarding their composition and how they are related to the explanation of social realities, the path through which the system of thought enters from metaphysics and practical wisdom to social knowledge, together with the technical literature that is used to express, this has existed in the language of the sages and is explained. This path is the path that takes us from metaphysics to the level of social knowledge. In this regard, several interpretations of the principle of "composition" will be presented, which have been interpreted in various philosophical fields, both in theoretical wisdom and in practical wisdom. This wide scope of the principle of composition is because the principle of composition as a metaphysical principle has the ability to interpret various natural objects as well as unnatural objects; The principle of composition can be used in the interpretation of natural objects from solid objects to plants to the human soul. Also, an example of these combinations regarding unnatural matters in the human world is formed under the title of society. In this regard, with an analytical-historical view, the formation process of various interpretations of the theory of composition regarding social reality has been reread and a special type of their application in explaining social realities has been introduced. Although the principle of composition is mainly used at the level of theoretical wisdom and explanation of natural identities, but the development of this principle to practical wisdom and practical wisdom is a special work that has been done in this article. The research background of such an idea can be seen in works such as social worlds (Parsania: 2013) and

human actology of Sadra Philosophy (Hasani and Mousavi: 2017). However, this article has followed up the connection of the principle of composition in a general way with the social theories of Muslim thinkers in different historical periods, from the most basic theories of practical wisdom to the contemporary period, for the purpose of a special presentation. Finding a common language among these thinkers with the new period of social sciences through the connection of this discussion with the big problem of the individual and society is a special task that has been done to connect the classical literature of practical wisdom with modern social sciences. As some contemporary sociologists also admit, despite the quantitative development that has appeared in the literature on the issue of the originality of the individual and society, but this issue still remains an unaddressed point of view. Because when the researchers of social sciences went to this big issue, their presupposition was that it is clear what the individual is or it is clear what the society is. (Pearson, 2001, pp. 131-132) Therefore, from this point of view, we can reach the fact that despite the development of the literature on the issue of the individual and society, there is still a gap in social sciences that has the ability to explain the nature of society and the nature of the individual. With this definition, the importance of metaphysics and especially the literature used in the practical wisdom of the Islamic period for social sciences is that it can remove the ambiguities in the concepts of the problems of that science.

2. Findings

If we take a look at the first social theories of the Islamic period, the first theories for interpreting social realities can be identified in the book *Tahdhib al-Akhlaq wa Tathir al-Iraq* by Ibn Miskawayh under the title of the theory of love. (Ref: Ibn Miskawayh, 1992: 123) These theories, as the name of Ibn Miskawayh's book suggests, were under practical wisdom. In the following periods, the theory of composition under theoretical wisdom grew in the space of Islamic philosophy, whose effects can be seen in the works of Ibn Sina and Mulla Sadra. A situation where two types of combination theory emerged with the title "concrete composition of matter and form" theory and "unified composition of matter and form" theory. These theories were mainly used to interpret natural identities and objects that have a combination of matter and form. (See: Aboudit, 2005, Vol. 1: 336) These two theories were in opposition to each other in the conventional view, and the existence of one in a philosophical system negated the other. Although this opposition exists until the contemporary periods of philosophy, but in this article we will show how both of these theories can be used in an intellectual system without negating the other, with the difference that the united composition of matter and form in theoretical wisdom and composition The concreteness of matter and form is used to explain the identities of practical wisdom.

Based on this, the concrete composition of matter and its form will be an interpretation of the principle of composition that is responsible for explaining the identity of the society, but this issue is only a judgment to create adjustments between the classical theories of Islamic philosophy in explaining social identities. But if we want to move from the classical period to the current period, this evolutionary relationship should also be compared with the contemporary theories of Muslim thinkers regarding the reality of society. Accordingly, in another theoretical development that has emerged with Allameh Tabatabai's theory of Etebariat in the contemporary period, the explanation of social identities has also taken a step forward, and the concrete combination establishes a special link with the theory of Etebariat.

Thus, in this article, a variety of composition theories are introduced based on a theoretical principle at the level of practical wisdom and theoretical wisdom. In addition to that, the various functions of this principle and various theories that have emerged during a part of the history of Islamic philosophy are reported in line with the explanation of social identities. This report has consequences, among which is the explanation of the rational and metaphysical bases for the explanation of human and social identities at the level of life. The use of such theories in explaining human and social

affairs introduces us to the macro-identity under the title of practical wisdom, where the principle of "composition" is only one of the elements used in this macro-intellectual identity. In this macro-intellectual identity, we see a theoretical continuum in the explanation of social identities, which has been gradually growing in the heart of history. This path of growth from the earliest stages of practical wisdom to the contemporary period reveals to us the growth line of Muslim social knowledge and intellectual coherence, as well as the special language that was used in these periods. In such a way that the connection of the concrete combination of matter and form with the Etebariat of Allameh Tabatabai under practical wisdom is an example of this process of growth and evolution. Finally, another type of composition can also be seen in this, and that is analytical composition. Analytical combination is a kind of connection of different values of human and social identities in credit matters. Identities including individual, action and community; Therefore, the analytical composition can also be included in the development level of Allameh Tabatabai's theory of credits.

3. Discussion and Conclusion

Finally, we can come to the conclusion that the social knowledge formed in the Islamic period uses special conceptual and lexical literature, which requires a special life with their thoughts. Familiarity with these concepts and vocabulary has methodological functions and opens the way in identifying our current social issues; In this article, we tried to show the evolution of one of the theories used in the practical wisdom of the Islamic era, called composition. These theories started from the theory of the loving combination of society in Ibn Miskawayh and passed through the thought of Ibn Sina and Mulla Sadra and the united composition of matter and form in theoretical wisdom and the concrete composition of matter and form in practical wisdom were reported. The progress stages of these theories were followed up to the present periods and the Etebariat theory of Allameh Tabatabai under the title of Etebariat composition. Another type of composition theory can be extracted from Allameh Tabatabai's discussions about the reality of Etebariat matters, which can be referred to as analytical composition. Analytical composition does not actually refer to the way of combining people and parts of society, but seeks to explain the way of combining a social reality from different parts and values. The discussion of different layers of social reality that can be proposed in the theory of Etebariat is an expression of this type of composition. The discussion of the longitudinal and transverse layers of social reality indicates the gathering of different social identities in a social action, which can only be achieved by analyzing the conceptual and categorical components. These theories, in addition to eliminating the possibility of finding the main issues in social sciences such as the issue of individual or society authenticity, provide many possibilities to explain some other issues such as what is action and social action. With this definition, the theory of composition under practical wisdom finds a special place.

Funding: This research received no external funding.

Ethical Considerations: Complied with.

Data Availability Statement: Not applicable.

Informed Consent Statement: Not applicable.

Conflicts of Interest: The author declare no conflict of interest.

References

- Ibn Maskawayh (1992), *Tahdhīb al-akhlāq wa-taḥhīr al-a'rāq*, Syria: Dar Maktaba Al-Hayat.
- Pearson, Christopher. (2001). *The meaning of modernity*. Tehran: Kavir.[In Persian]
- Parsania, Hamid (2013) *Social Worlds*, Tehran: Farda.
- Hoseini, Seyyed Hamidreza; Mousavi, Hadi (2017), *Sadraei anthropology*, Qom, Institute of Hawzah and University.
- Aboudit, Abdur Rasul (2005), *An Introduction to Mulla Sadra's Theosophical System*, Volume 1, Tehran: Samt.

حکمت عملی و نظریه‌های ترکیب اجتماعی

هادی موسوی^۱

۱. عضو هیئت علمی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران. hmousavi@rihu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	دانش اجتماعی که در دوره اسلامی شکل گرفته، در بخش مهمی از خود، تحت عنوان حکمت عملی شناخته شده است، آن نظامی از دانش که قانون‌ها، نظریات و مفاهیم ویژه‌ای برای شناخت اجتماعی فراهم ساخته است. شناخت این عناصر می‌تواند مسیر فهم زبان این دانش باشد. از جمله این نظریات، تفاسیر متعدد از اصلی است تحت عنوان «ترکیب» که با نظریه‌های مختلفی تفسیر شده است. ترکیب به عنوان اصلی متافیزیکی توانایی تفسیر اجزاء و عناصر مختلف طبیعیاتی و مابعدطبیعی را داراست. نمونه‌ای از این ترکیب‌ها در جهان انسان تحت عنوان جامعه شکل می‌گیرد. در این راستا با یک نگاه تحلیلی-تاریخی فرایند شکل‌گیری تفاسیر مختلف از نظریه ترکیب در خصوص واقعیت اجتماعی را بازخوانی کرده‌ایم و در نهایت دیدگاهی ابداعی در تبیین چیستی جامعه با استفاده از ترکیب اتحادی ماده و صورت در حکمت نظری و ترکیب انضمامی ماده و صورت در حکمت عملی ارائه شده است. در نتیجه ترکیب انضمامی آن، تفسیری از اصل ترکیب خواهد بود که تبیین هویت جامعه را عهده‌دار می‌شود. در یک توسعه نظری دیگر که با نظریه اعتباریات علامه طباطبایی در تبیین هویت اجتماعی دانش اجتماعی، فلسفه اجتماع، پدید آمده، ترکیب انضمامی پیوند ویژه‌ای با اعتباریات برقرار می‌کند. در نهایت، آن نظام عامی که بتواند مفاهیم و نظریات ماده و صورت، نظریه‌های ترکیب.

استناد: موسوی، هادی. (۱۴۰۳). حکمت عملی و نظریه‌های ترکیب اجتماعی. فصلنامه علمی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، ۱۴(۱): ۶۷-۸۴.

<https://doi.org/10.22059/jstmt.2023.368742.1672>

© نویسندگان.

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2023.368742.1672>

۱. مقدمه

حکیمان مسلمان در تبیین چیستی «جامعه»، ادبیات ویژه علمی داشته‌اند که زبان، مفاهیم و نظریات آنها لزوماً با آن مسیری که ما امروزه در علوم اجتماعی طی می‌کنیم، همسان نیست. این حکیمان نه چنان رویکردهای هرمنوتیکی و تفسیری بودند که جهت‌گیری‌های فردگرایانه داشته باشند و هویت جامعه را به مثابه هویتی عینی انکار کنند و نه چنان رویکردهای پوزیتیویستی کلاسیک، ساختارگرایی و کارکردگرایی بودند که نقش فرد را در جامعه نفی کنند. زیرا این رویکردهای اخیر علاوه بر نفی فرد تمام هویت مؤثر در جوامع انسانی را به جامعه و هویت اجتماعی تنزل می‌دادند. بحث پردامنه اصالت فرد یا جامعه، ناشی از این نوع برخوردها در تبیین جامعه و فرد بوده است. به نظر آنتونی گیدنز اندیشه‌ای که درباره مسئله سنتی رابطه بین فرد و جامعه وجود داشته، هنوز به صورت اندیشه‌ای پرداخت نشده باقی مانده است. درباره فرد، طوری صحبت می‌شد که گویی روشن است که فرد چیست، و همین‌طور در مورد جامعه (پیرسون، ۱۳۸۰: ۱۳۱-۱۳۲). اما پرسش اینجاست که آیا این مسائل اصلی در علوم اجتماعی، در دانش اجتماعی که در دوره اسلامی شکل گرفته بود نیز بدون پاسخ رها شده بود؟ اگر بتوانیم وارد ادبیات نظری و زبانی این اندیشمندان شویم می‌توان مسیرهایی که اندیشمندان مسلمان برای حل این مسائل پیموده‌اند را شناسایی کرد و ایشان را نیز در گفتگوی امروزی علوم اجتماعی سهیم کرد. اگر نگاهی به سنت فکری شکل گرفته در حوزه حکمت عملی و اندیشه فلسفی جهان اسلام داشته باشیم، می‌توان با استفاده از ابزارهای فکری اصیل، مشاهده کرد که مسئله تبیین واقعیت‌های جهان انسانی و اجتماعی به شکل دیگری رقم خورده است. خصوصاً در سنخ نظریه‌های اجتماعی و نقاط آغاز این نظریه‌ها می‌توان این تفاوت‌ها را شناسایی کرد. در دوره کنونی این رویکرد متفاوت ایشان، موجب شده دیدگاه‌های آنها نه به مثابه یافته‌ها و ابزارهای علمی، بلکه به عنوان اصول و قوانینی تلقی شوند که توان چندان برای ورود به جهان علوم انسانی و اجتماعی ندارند. با مسدود شدن این مسیر، غوغای ناکارآمدی فلسفه اسلامی برای علوم اجتماعی برپا شد؛ اما اندیشه اصیل متافیزیکی، فلسفی و حکمی در نظام فکری حکیمان مسلمان از پویایی و توان لازم جهت ورود به حوزه انسانی و اجتماعی برخوردار است. در این نوشتار تلاش خواهیم کرد برخی از این توانمندی‌ها که تنها در یک اصل متافیزیکی نهفته است و ظرفیت ارائه یک نظریه اجتماعی پر قدرت را داراست، مورد اشاره قرار دهیم؛ این اصل فلسفی، اصل «ترکیب» است.

در یک جستجوی علمی می‌توان شاهد نظریات قابل توجهی در طول تاریخ تفکر اندیشمندان مسلمان بود که گاهی به صورت صریح و گاهی ضمنی، به اصل «ترکیب» به شکل کلی آن، در ضمن قواعد فلسفه اولی یا متافیزیک اشاره شده است. حکمت عملی به مثابه بخشی اصلی در دانش فلسفی از جمله دانش‌هایی است که شاهد برخی از این نظریات بوده است. این در حالی است که خوانش عمومی معاصر در قلمرو حکمت عملی، موجب عدم شناسایی توانایی و کارکردهای این نظریات شده است؛ در نتیجه با این تصور مواجه شده‌ایم که فلسفه اسلامی نمی‌تواند برای علوم انسانی و اجتماعی ره‌آوردی داشته باشد.

از حوزه‌های کاربرد «اصل ترکیب»، به طور خاص، امکان استفاده از آن در تبیین چگونگی ترکیب جامعه و هسته‌های اولیه آن است. از این رو، در این نوشتار ذیل عنوان عام «ترکیب» تلاش می‌کنیم جریانی پویا در فلسفه حکیمان مسلمان را توضیح دهیم که به خوبی از توانایی تبیین ساختار شکل‌گیری جامعه برخوردار است. تطورات این جریان تاریخی را می‌توان از فلسفه حکیمان پیشاصدرایی گرفته تا فلسفه صدرایی و سپس در فلسفه علامه طباطبایی مشاهده کرد. عبارت خواجه نصیرالدین طوسی در اخلاق ناصری یکی از اثرگذارترین و بهترین شاهدان حضور اندیشه حکمی اسلامی درباره ترکیب در تبیین وضعیت اجتماع است:

«به حکم آنکه هر مرکبی را حکمی و خاصیتی و هیأتی بود که بدان متخصص و منفرد باشد و اجزای او را با او در آن مشارکت نبود، اجتماع اشخاص انسانی را نیز از روی تألف و ترکیب، حکمی و هیأتی و خاصیتی بود بخلاف آنچه در هر شخصی از اشخاص موجود بود» (طوسی، ۱۳۶۰، ۲۳۷).

۲. بیان مسئله

مسئله اصلی در نوشتار حاضر این است که «چگونه یک نظریه متافیزیکی در تبیین امری با عنوان جامعه به کار گرفته می‌شود و چگونه این نظریه در مراحل مختلف تاریخی رشد می‌کند؟». در ادامه این مسئله اصلی، مسائل دیگری نیز پاسخ می‌یابند مانند اینکه: آیا در جهان خارج، چیزی با عنوان ترکیب وجود دارد که نتیجه آن امر جدیدی تحت عنوان مرکب باشد یا در ترکیب، چیزی جز کنار هم بودن اشیاء وجود ندارد؟ آیا در ماهیت مرکب، اجزاء نابود شده‌اند یا بر حالت اصلی خود باقی مانده و تنها موقعیت نسبی جدیدی به دست آورده‌اند؟ و بر همین اساس، آیا در جامعه به واسطه ترکیب، نقش افراد زایل می‌شود و تنها هویت اجتماعی‌اند که کنشگر هستند یا هویت اجتماعی، که در مورد بحث ما در امر مرکب هستند، تنها یک سری از افراد کنار هم هستند و هویتی ورای افراد ندارند؟ سؤال اصلی به همراه این سؤالات و ارتباطی که از یک سو با مسئله ترکیب و از دیگر سو با بحث‌های کل‌گرای و فردگرایی در علوم اجتماعی برقرار می‌کند، آشکار می‌سازد که بحث فردگرایی و کل‌گرایی را نمی‌توان در سطح علوم اجتماعی بررسی کرد، بلکه هر دوی این نظریات بر اساس پیش‌فرضی مطرح شده‌اند که وجود آن پیش‌فرض، مانع از به نتیجه رسیدن بحث از فردگرایی یا کل‌گرا بودن در علوم اجتماعی شده است. از جمله افرادی که در دوره اخیر توانست طرح جدیدی از این مسئله در اندازد آنتونی گیدنز بود (گیدنز، ۱۳۸۴: ۲۰). از ویژگی‌های او چنانکه خود می‌گوید برقراری ارتباط میان فلسفه و علوم اجتماعی است. (ر.ک: گیدنز، ۱۳۹۶: ۱۱)

تعبیری دیگر از مسئله اصلی در نسبت با مسئله فرد و اجتماع این سؤال است که برای به نتیجه رسیدن این بحث در اندیشه حکیمان مسلمان چه عناصر فکری وجود داشته است؟ چنانکه اشاره کردیم یکی از این عناصر بحث ترکیب است. بنابراین لازم است نظریه ترکیب در اندیشه‌هایی که به این موضوع ورود پیدا کرده‌اند، در سطح فلسفی بررسی شود تا با پیگیری مراحل رشد این نظریه، روشن شود چگونه این سنخ از نظریات امکان تبیین هویت جامعه را دارند که به تبع آن مسائلی مانند مسئله فرد و جامعه پاسخ می‌یابند. امری که گویی فلسفه اسلامی مخصوصاً در بخش حکمت عملی پشتوانه قابل توجهی برای آن فراهم ساخته است.

۳. اهداف

هدف این نوشتار بیان نمونه‌هایی از نظریات متافیزیکی در مورد ترکیب و نحوه ارتباط آنها با تبیین واقعیت‌های اجتماعی است تا مسیری که دستگاه اندیشه به واسطه آن از متافیزیک و حکمت عملی به سوی دانش اجتماعی وارد می‌شود، آشکار شود.

۴. پیشینه پژوهش

در خصوص بحث حکمت عملی در دوره اسلامی مقالات متعددی وجود دارد؛ اما مقالاتی که نسبت حکمت عملی و علوم انسانی را بررسی کرده‌اند و پیشینه این نوشتار محسوب می‌شوند عبارتند از:

۱. نظریه اجتماعی؛ تفکیک مداوم؛ درآمدی بر مبادی فلسفی تمایز نظری - عملی در حکمت اسلامی (پیغامی، عادل (۱۳۹۰) سوره اندیشه، آذر و دی، شماره ۵۴ و ۵۵)

۲. از حکمت عملی تا ادراکات اعتباری علامه طباطبایی ره و بنیادگذاری فلسفی علوم انسانی - اسلامی، (شجاعی جشوقانی، مالک (۱۳۹۵) تحقیقات بنیادین علوم انسانی، سال دوم بهار، شماره ۱ (پیاپی ۲): ۵۵-۷۸.

۳. حکمت عملی به مثابه فلسفه علوم انسانی، موسوی، هادی؛ حسنی، سید حمیدرضا (۱۳۹۷)، روش شناسی علوم انسانی، سال ۲۴، ش ۹۷.

۴. جایگاه شناسی حکمت عملی (در جستجوی علوم انسانی) حسنی، سید حمیدرضا و موسوی، هادی (۱۳۹۸) سمت و پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

۵. روش شناسی حکمت عملی، بوذری نژاد، یحیی (۱۳۹۹) دانشگاه تهران؛

۶. حکمت عملی خاستگاه علوم انسانی مدرن، موسوی، هادی، حسنی، سیدحمیدرضا (۱۴۰۲) مطالعات حکمت عملی، مؤسسه حکمت و فلسفه ایران.

در خصوص استفاده از بحث «ترکیب» در نظریه اجتماعی منبع مستقلی مشاهده نشد؛ اما برای تبیین هویت اجتماع با استفاده از بحث «ترکیب» پیش‌تر از این نوشتار، آثاری وجود دارند که در این بخش بدان‌ها اشاره می‌کنیم. استدلالی کوتاه و درعین حال مهم در کتاب جهان‌های اجتماعی وجود دارد که از نظریه ترکیب اتحادی ماده و صورت استفاده کرده است. (ر.ک: پارسانیا، ۱۳۹۱).

در کتابی تحت عنوان انسان‌کنش‌شناسی صدرایی نیز بحث ترکیب مطرح شده است که در آن کتاب تنها از موضوع ترکیب انضمامی استفاده شده است. (ر.ک: حسنی و موسوی، ۱۳۹۷) در ضمن در آن کتاب استفاده از نظریه ترکیب اتحادی مورد سنجش قرار گرفته است. باین حال نوشتار کنونی دو تفاوت بنیادین با دو کتاب گذشته دارد:

الف. در کتاب جهان‌های اجتماعی تنها از ترکیب اتحادی استفاده شده است؛ زیرا بر طبق تلقی رایج از ترکیب در فلسفه اسلامی، تنها یکی از دو نظریه ترکیب اتحادی و انضمامی درست‌اند؛

ب. در آن کتاب ترکیب جامعه به عنوان ترکیب اتحادی معرفی شده است؛ اما طبق این نوشتار، هویت جامعه در ضمن ترکیبی انضمامی و گونه‌های دیگر ترکیب پدید آمده است؛

ج. در کتاب انسان‌کنش‌شناسی صدرایی علاوه بر سنجش استدلال صورت گرفته برای استفاده از نظریه ترکیب اتحادی ماده و صورت، برای تبیین جامعه از نظریه ترکیب انضمامی استفاده شده است؛ اما در این نوشتار گونه‌های دیگری از ترکیب نیز بررسی شده است.

۵. چهارچوب نظری حکمت عملی برای نظریه‌های ترکیب

این مقاله در تلاش است تا مسئله خود را در چهارچوب نظری پدیده آمده در دوره حکمت عملی و با استفاده از مفاهیم آن پیش ببرد. از این رو در یک روش تحلیلی و استلزام‌سنجی از این اصول فلسفی، سعی در استخراج پیامدهای یک اصل فلسفی برای علوم اجتماعی دارد. حکمت عملی پدیده آمده در دوره اسلامی ظرفیت‌هایی دارد که کمتر برای تبیین دانش اجتماعی از آنها استفاده شده است. این دانش به گونه‌ای بود که نظریات موجود در آن زمینه‌های شکل‌گیری علمی برای شناسایی کنش و مبادی آن را در اندیشه اسلامی فراهم ساخت (حسنی و موسوی، ۱۳۹۸).

۵-۱. ترکیب حُبّی

نخستین نشانه‌های استفاده از نظریه ترکیب برای تبیین روابط اجتماعی در چهارچوب حکمت عملی را می‌توان در آثار ابن مسکویه مشاهده کرد. از این جهت تفسیر کاملی از اصل ترکیب و نحوه استفاده از آن را در تبیین هویت اجتماعی، بیش از تفسیر نظری در شکلی عملی مشاهده می‌کنیم. ابن مسکویه در کتاب تهذیب الاخلاق و طهارة الاعراق، توانست نظامی قانونمند از حکمت عملی در دوره اسلامی را به تصویر درآورد. او در این کتاب گونه‌های مختلف روابط اجتماعی را در سطح علت‌ها و انگیزه‌های در پس آن روابط معرفی می‌کند. با شناسایی علت‌ها و اسباب این روابط، امکان پیش‌بینی نیز فراهم می‌شود. همچنین با مشاهده آثار کنش‌های اجتماعی، اسباب آنها نیز آشکار می‌شود. او از این دیدگاه با عنوان «نظریه محبت» یاد می‌کند (ر.ک: ابن مسکویه، ۱۳۷۱: ۱۲۳). به نظر او اگر انسان در رفتارش با دیگران عدالت داشته باشد، فضیلت محبت برای او محقق می‌شود. مراد از عدالت، برقراری اعتدال میان قوای گوناگون در هنگام عمل است. بنابراین شکل اولیه عدالت در درون نیروهای فردی است؛ هرگاه این حالت اعتدال به مرحله نیروهای اجتماعی و اموری خارج از امور فردی برسد، آنگاه اعتدال نه در برقرار کردن رابطه تعادل میان نیروهای مختلف یک فرد، بلکه در راستای ایجاد عدالت میان حقوق خود و حقوق دیگران واقع می‌شود. در این حالت، همان عدالت متحقق در مرتبه فردی، در مرتبه اجتماعی با عنوان «محبت» ظهور پیدا می‌کند. از این رو، طبیعتاً «محبت» و

«عدالت» از یک سو شبیه هم و هر دو متضمن برقراری اعتدال در حقوق آحاد جامعه هستند؛ از سوی دیگر «محبت» و «عدالت» از یکدیگر متفاوتند زیرا حالت اجتماعی عدالت، همان محبت است.

محبت، موجب شکل‌گیری اجتماع و زمینه‌ساز پایداری رابطه اجتماعی است. پایداری یک رابطه اجتماعی، وابسته به پایداری محبت است. اگر عامل ایجادکننده محبت، عاملی پایدار باشد، رابطه اجتماعی نیز پایدار خواهد بود و در غیر این صورت، شاهد رابطه ناپایداری خواهیم بود. از این رو، با این معیار، حکم محبت را می‌توان به اجتماع سرایت داد.

همان‌گونه که در تنظیم روابط میان قوا نباید هیچ‌یک از قوای فردی به میدان عمل قوای دیگر تعدی کند و آنها را از کار مناسبشان باز دارد، در اجتماع نیز برای برقراری عدالت باید دیگران را دوست داشت. حبّ نفسی در رفتارهای عادلانه فردی را در اجتماع نیز جاری کنیم؛ همان‌گونه که به خود محبت داریم و خود را دوست داریم، دیگران را نیز دوست داشته باشیم (ر.ک: ابن مسکویه، ۱۳۷۱: ۱۲۴).

شکل‌گیری کنش‌های انسان در اجتماع، با فضیلت محبت امکان‌پذیر می‌شود. به تعبیر ابن مسکویه، محبت، هیئتی است که هنگام معاملات اجتماعی، عدالت از آن صادر می‌شود (همان: ۱۲۳). این هیئت همان امر مرکبی است که نتیجه ترکیب است. و این جمله‌های آغازین در خصوص شکل‌گیری هیئت اجتماع در ادبیات بعدی حکمت عملی در اخلاق ناصری اولین پیوندهای خود را با اصل ترکیب پیدا می‌کند. زیرا تفسیر خواجه نصیر از چگونگی شکل‌گیری این هیئت با ارجاع به اصل ترکیب قوام پیدا می‌کند. (طوسی، ۱۳۶۰، ۲۳۷). یعنی ریشه عدالت اجتماعی و شکل‌گیری رابطه اجتماعی در محبت نهفته است. به بیان دیگر، روابط اجتماعی، زمینه‌ساز پیدایش این فضیلت در افراد هستند؛ زیرا محبت به مثابه فضیلتی انسانی، عالی‌ترین نوع رابطه اجتماعی را سامان می‌دهد که در سایه آن طرفین رابطه، حقوق یکدیگر را رعایت می‌کنند. عامل ندامت و عقوبت در کنش نیز در همین تبیین به یک رابطه اجتماعی ورود پیدا می‌کند. هرگاه حقوق یکی از طرفین رابطه اجتماعی نادیده گرفته شود، یا شخص احساس کند حقوقش نادیده گرفته شده است و محبت به عنوان نگاه به دیگری چونان نگاه به خود، از میان رفته باشد، عامل گلایه و شکایت وارد رابطه اجتماعی شده، بدین واسطه تلاش می‌شود رابطه اجتماعی به سطح ایده‌آل خود نزدیک شود.

انسان‌ها محمل کنش‌های اجتماعی هستند و حذف افراد انسانی در تبیین‌های اجتماعی امکان‌ناپذیر است. انسان به جهت برخورداری از توانایی انجام کنش‌های ارادی و به واسطه تکرار برخی از آنها می‌تواند حالات ثابتی را در خود ایجاد کند، به گونه‌ای که بدون نیاز به تفکر و رویت، کنشگری نماید. ابن مسکویه از این حالت با عنوان خُلق و اخلاق تعبیر می‌کند. این حالت، هم در کنش‌های فردی انسان‌ها و هم در کنش‌های اجتماعی‌شان پدید می‌آید. درواقع، گرچه محبت، ویژگی اجتماعی است، اما اساس آن در شکل‌گیری هیئت اجتماعی با فرد یا افراد دیگر شکل می‌گیرد (ر.ک: همان).

دورکیم در مورد هنجارهای اخلاقی بر آن است که باید برای هریک از حوزه‌های کنش اجتماعی اصول هنجارهای اخلاقی مطابق با آن حوزه را مشخص کرد (ر.ک: دورکیم، ۱۳۵۹: ۸)؛ زیرا در غیر این صورت، هر کس بر طبق معیار خود، عدالت را در آن حیطه اجرا می‌کند. ابن مسکویه این مسئله را به خوبی در حیطه کنش‌های اجتماعی روشن کرده بود. از دیدگاه او، در جریان اجرای عدالت در کنش‌های انسانی وقتی به اجتماع برمی‌خوریم، اصل محبت، معیار کنش عادلانه در اجتماع است (ر.ک: ابن مسکویه، ۱۳۷۱: ۱۲۳). او معتقد است همان‌گونه که دارای حبّ نفس هستیم و خود را دوست داریم، برای رسیدن به وحدت با دیگران، باید دیگران را نیز مانند خود ببینیم و حبّ نفس خود را در میان افرادی که آنها نیز چون خود ما هستند، عادلانه جاری بدانیم. آنها را نفس خود بدانیم تا با آنها یکی شویم. در این حالت است که یک فضیلت اجتماعی در مدینه پدید می‌آید و آن فضیلت «تأخّذ» (= یگانه‌واری = به وحدت رسیدن) است (همان: ۱۲۴). تبیین علیّتی از کنش انسان، شکل‌گیری نظریه‌های خرد در ترکیب جامعه، امکان استفاده از یک نظریه همبستگی با عنوان نظریه «تأخّذ»، امکان پیش‌بینی، و امکان مشاهده ساخت جامعه از سطح خرد تا سطح کلان، اموری تحت عنوان عوامل تمایز اجتماعی از جمله برخی ویژگی‌های این نظریه و عناصر پیوسته به آن در تبیین واقعیت‌های اجتماعی است. (برای تفصیلات بیشتر ر.ک: حسنی و موسوی: ۱۳۹۵)

۵-۲. ترکیب انضمامی

«ترکیب انضمامی» نظریه‌ای است که در متافیزیک و بخش نظری فلسفه اسلامی کاربردهای فراوانی دارد، این نظریه تلاش دارد هویت پدیده‌های مرکب را به گونه‌ای تبیین نماید که نشان می‌دهد اجزای مرکب، بالفعل متغایر و متکثر هستند. در این تصویر از ترکیب، تکثر اجزاء، خارجی و حقیقی است (عبودیت، ۱۳۸۵، ج ۱: ۳۳۶). تصور جامعه به عنوان مرکبی از سنخ ترکیب انضمامی، مستلزم آن است که حقیقت جامعه به عنوان مرکب تلقی شود در عین اینکه اجزاء آن (= افراد جامعه همراه با نوع روابط آنها) نیز واقعاً متکثر تلقی شده، هویتاتی حقیقی محسوب می‌شوند.

در مقابل این نظریه، در فلسفه اسلامی، نظریه «ترکیب اتحادی ماده و صورت» مطرح است.^۱ در ترکیب اتحادی، اجزاء، تعیینی ندارند و در مرکب واقعی، تنها مرکب است که وجود دارد و اجزاء به نحو تحلیلی موجودند. تعمیم این دو نظریه، که در حوزه فلسفه اولی مطرح هستند، به حوزه واقعیت‌های اجتماعی نیازمند بررسی ابعاد مختلف آن است. فلاسفه و حکیمان مسلمان، تنها یکی از این دو نظریه «ترکیب اتحادی» یا «ترکیب انضمامی» را قابل پذیرش دانسته، پذیرش هر دو آنها را با یکدیگر روا نمی‌دانند. این در حالی است که به نظر می‌رسد قول به پذیرش هر دو نظریه، نیازمند ارائه توضیحی است تا نشان داده شود چگونه می‌توان دو حوزه متفاوت را برای عملکرد این دو نظریه (و در نتیجه امکان پذیرش هر دوی آنها را) شناسایی کرد.

۵-۳. مناسبات نظریه ترکیب انضمامی و حکمت عملی

نظریه «ترکیب» در فلسفه اسلامی با دو عنوان «نظریه ترکیب اتحادی» و «نظریه ترکیب انضمامی» برای اهالی فلسفه اسلامی شناخته شده است. به رغم تقابل این دو نظریه، می‌توان هر دو نظریه را با توجه به موقعیت تبیینی هریک از آنها پذیرفت. با این تفاوت که کاربست ترکیب اتحادی در موقعیت امور تکوینی است که مستقل از اراده انسانی تحقق دارند و ترکیب انضمامی در موقعیت پدیده‌هایی کاربرد دارد که در جهان انسانی معنا پیدا کرده، با اراده انسانی پدید می‌آیند. این توضیح را به شکل اختصاری می‌توان تحت این عنوان بیان کرد که «نظریه ترکیب اتحادی ماده و صورت» در منطقه حکمت نظری، و «نظریه ترکیب انضمامی ماده و صورت» در منطقه حکمت عملی کاربرد دارد. مبنای این بحث در فلسفه اسلامی، تفکیک هویت اجسام و هویت فیزیکی به دو حیثیت بالفعل و بالقوه است که مبنای واقعی آنها ماده^۲ و صورت^۳ است. بحث فرم و محتوا یا ماده و صورت، عنوان عامی است که حوزه‌های فراوانی از معرفت را در برمی‌گیرد. این حوزه از متافیزیک آغاز می‌شود و تا علم طبیعیات یا فیزیک عقلی و علم النفس و علوم انسانی و اجتماعی، هنر، ادبیات، فنون و صناعات را نیز در برمی‌گیرد. بنیاد این بحث در فلسفه را می‌توان در هویت «دگرگونی»^۴ جستجو کرد. در عالم ماده، حقایقی عینی مشاهده می‌شوند که گریزی از پذیرش آنها نیست. از جمله این حقایق، تغییرات و دگرگونی‌هایی هستند که در حالات و صورت‌های موجودات عالم مشاهده می‌شوند. چه بسیار دیده می‌شود موجودات تغییرات گوناگونی پیدا می‌کنند و از صورتی به صورت دیگر تبدیل می‌شوند. آب در اثر گرما به بخار و سپس هوا تبدیل می‌شود. گیاهان، حیوانات و انسان‌ها یا به عرصه هستی می‌گذارند، تغذیه می‌کنند، رشد می‌کنند، ثمر می‌دهند و سرانجام از دنیا می‌روند.

^۱. استدلالی از طریق ترکیب اتحادی ماده و صورت بر هویت جامعه مطرح شده که در کتاب جهان‌های اجتماعی آمده است. این استدلال در کتابی تحت عنوان انسان‌کنش‌شناسی

صدرایی گزارش و سنجش شده است. (ر.ک: حسنی و موسوی، ۱۳۹۷)

^۲. Matter

^۳. Form

^۴. Transformation

هویات انسانی در این میان، دگرگونی‌های بسیار گسترده‌ای را تجربه می‌کنند. در انسان‌ها افزون بر تغییرات جسمی، شاهد پیشرفت‌ها و افول‌های جدی در روحیات فردی و اخلاقی آنان هستیم. این در حالی است که در کنار این تغییرات فردی، شاهد تغییرات گسترده گروهی و اجتماعی در میان جوامع و فرهنگ‌های مختلف در طول تاریخ نیز هستیم. جوامع مختلف با فرهنگ‌هایی زایش یافته و در طول زمان با انقلاب‌ها، حکومت‌ها، تکنولوژی‌ها و تعاملات جدید، روابط اجتماعی تازه‌ای را برای خود ایجاد می‌کنند. درواقع، جوامع نیز همانند افراد انسانی رشد کرده، به مراحل از بلوغ می‌رسند و سپس در دوره‌ای بر اساس قوانین طبیعت نابود می‌شوند. می‌توان گفت جوامع انسانی نیز پریشان می‌شوند و این پریشانی حکم نابودی آنها را دارد. عمومیت قانون فرم و محتوا یا ماده و صورت در حوزه‌های مختلف، این آورده را برای ما دارد که دگرگونی‌های اجتماعی نیز «به همراه» دگرگونی‌های صوری و محتوایی رخ می‌دهند؛ اما لزوماً «محصول» آنها نیستند. هر دگرگونی دائماً با فرم و محتوای خاص خود همراه است که اگر بخواهیم ابعاد متافیزیکی آن را بررسی کنیم به بحث ماده و صورت می‌رسیم. در تاریخ فلسفه اسلامی از نحوه ترکیب جزء بالقوه و جزء بالفعل شیء، دو تفسیر ارائه شده است. نظریه «ترکیب انضمامی ماده و صورت» از سوی ابن‌سینا ارائه شده (ر.ک: عبودیت، ۱۳۸۶، ج ۱: ۲۳۹-۲۴۰) و نظریه «ترکیب اتحادی ماده و صورت» را ملاصدرا ارائه کرده است (ملاصدرا، ۱۹۸۱م، ج ۵: ۳۴۱). در ترکیب انضمامی گرچه هریک از ماده و صورت به‌تنهایی در عالم خارج یافت نمی‌شوند، اما واقعیاتی متکثرند که فقط در ضمن جسم پیدا می‌شوند. از این رو، ترکیب ماده و صورت طبق این نظریه، ترکیبی برآمده از دو جوهر متغایر در خارج است. به بیان دیگر، ترکیب ماده و صورت، ترکیبی ذهنی نیست و کثرت واقعاً در خارج وجود دارد و جسم واقعاً از انضمام دو جوهر مختلف پدیده آمده است.

ملاصدرا با رد نظریه ترکیب انضمامی ماده و صورت که حکایت از ترکیب خارجی دو جوهر بالقوه و بالفعل، یعنی ماده و صورت می‌کند، نظریه ترکیب اتحادی ماده و صورت را مطرح کرده است. شرط حقیقی بودن یک ترکیب، در نظر او این است که اجزای مرکب حقیقتاً در خارج متحد باشند. واقعیتی بسیط که هم مصداق هریک از اجزاء و هم مصداق مرکب باشد. (ملاصدرا، ۱۹۸۱م، ج ۵: ۲۸۳). عموماً در دفاع از نظریه ملاصدرا گفته می‌شود نظریه ترکیب انضمامی ماده و صورت به جهت مشکلات عمده‌ای که دارد برای تبیین هویت ترکیبی موجودات قابل‌پذیرش نیست (ر.ک: عبودیت، ۱۳۸۶، ج ۱: ۲۳۹-۲۴۰)، اما به‌نظر می‌رسد می‌توان از این نظریه برای تبیین حوزه موجودات اجتماعی استفاده کرد. این حوزه همان قسمتی از حکمت است که تحت عنوان حکمت عملی از آن یاد می‌شود.

۴-۵. ترکیب اتحادی و انضمامی و واقعیات اجتماعی

یک مقایسه برای اهالی علوم اجتماعی می‌تواند دو نوع کارکرد ترکیب اتحادی و انضمامی را در نظریه‌های اجتماعی روشن کند. با اندکی مسامحه می‌توان ترکیب اتحادی در جامعه را چونان رویکردهای کل‌گرا یا کلان‌نگر در علوم اجتماعی تلقی کرد. دیدگاه کل‌گرا تمام هویت جامعه به‌مثابه امر مرکب را اصیل می‌داند و برای افراد به‌مثابه حاملان این هویت اصیل، نقش‌چندانی در نظر نمی‌گیرد. تصویر مرکب به‌عنوان هویتی که اجزای درون آن تنها اجزایی تحلیلی‌اند، موجب اصالت دادن به جامعه در برابر فرد می‌شود. اما با نظریه ترکیب انضمامی، هم هویت مرکب، هویتی جدید خواهد بود و هم اجزا بر تكثر واقعی و حقیقی خود باقی خواهند بود.

طبق نظریه ترکیب اتحادی ماده و صورت، هویت اجتماع برآمده از ترکیب افراد آن اجتماع، هویت جوهری متفاوت از افراد است. در خارج، تنها وجود اجتماع است و افراد، اجزای تحلیلی آن اجتماع‌اند، درحالی‌که در ترکیب انضمامی گرچه اجتماع به‌عنوان پدیده‌ای تازه ایجاد شده است، اما افراد نیز حقیقتاً وجود دارند. هم افراد و هم جامعه حقیقتاً وجود دارند، با این تفاوت که جامعه، هویتی جوهری و غیر وابسته به افراد ندارد، بلکه هویتش کاملاً بر پایه وجود افراد جامعه بنا شده است. با این حال، اجتماع، متفاوت از افراد اجتماع است و آثار و افعال و مؤلفه‌های خاص به خود را دارد.

این تقریر از نظریه ترکیب انضمامی را نه صرفاً در دستگاه ابن‌سینا که صاحب این نظریه است، بلکه حتی با فرض پذیرش اشکالات ملاصدرا به آن (که پیش‌تر بدان اشاره شد) می‌توان مورد استفاده قرار داد. ملاصدرا این نظریه را به‌منظور تبیین هویات جوهری مانند اجسام،

گیاهان، حیوانات و از آن جمله نفس انسانی نمی‌پذیرد و اشکالات او ناظر به این جنبه از تبیین‌گری نظریه ترکیب انضمامی است؛ اما در مورد کاربرد آن برای تبیین چگونگی ترکیب هویت اجتماعی ساکت است.

۵-۵. مناسبات ترکیب «اتحادی» و «انضمامی»

می‌توان ترکیب انضمامی را این‌گونه تقریر کرد: اگر واقعیت ترکیب میان ماده و صورت، ترکیبی انضمامی باشد، واقعاً ترکیبی میان ماده و صورت وجود نخواهد داشت؛ یعنی هویتی که بدان مرکب می‌گوییم امر واحدی نیست، بلکه آنچه به‌عنوان مرکب وجود دارد، دو جوهر ماده و صورت هستند که با انضمام به یکدیگر مرکبی را به وجود آورده‌اند. اما در ترکیب اتحادی، ترکیب واقعی موجب شده تنها هویت مرکب، هویتی اصیل باشد. یک وجود مرکب داریم که با تحلیل عقلی می‌توان اجزای عقلی آن را به دست آورد (ر.ک. عبودیت، ۱۳۸۶، ج ۱: ۲۳۹-۲۴۰). اینک سؤال این است: آیا واقعاً ترکیب اتحادی، ترکیبی حقیقی و ترکیب انضمامی، ترکیبی اعتباری است؟ پاسخ‌دادن به این سؤال، مستلزم پاسخ به این است که در چه صورت یک ترکیب، شکل می‌گیرد. پاسخ به این سؤال می‌تواند بیانگر ملاکی باشد برای ترکیب یا عدم ترکیب و اینکه چه نوع ترکیبی، حقیقی و کدام نوع، اعتباری است.

ملاک اصلی برای ترکیب حقیقی این است که «از کنار هم قرارگرفتن دو شیء، شاهد پیدایش هویتی جدید و نوظهور از اشیاء ترکیب شده باشیم». به نظر ملاصدرا اگر در ترکیب دو شیء، شاهد پیدایش ویژگی‌های تازه‌ای باشیم که این ویژگی‌ها قابل تحویل یا فروکاستن به ویژگی‌های عناصر ترکیب یا سطح پایه نباشند، در این حالت هویت تازه‌ای پدید آمده است.

بنابراین، در اینجا مراد از یک هویت جدید، هویتی مرکب با آثاری است که نه تنها از طریق مؤلفه‌های خُردش قابل تبیین نیست، بلکه رابطه میان ویژگی‌های سطح کلان و خُرد معکوس می‌شود. به‌گونه‌ای که این ویژگی جدید است که بر مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده خود تأثیراتی دارد. این ویژگی عملکرد معکوس بر مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده، مهم‌ترین شاهد برای پدید آمدن هویت جدید است. با این‌وصف، در اینجا هر دو نوع ترکیب اتحادی و انضمامی، حقیقی است، با این تفاوت که در یکی هویت مرکب، امری جوهری است که مستقل می‌باشد، اما در دیگری مرکب، امری است که به سطح پایه وابسته است و این وابستگی، مانع از تعلق عنوان هویت جوهری به مرکب می‌شود. مرکب در اینجا هویتی شبیه به اعراض دارد. نفس انسان را می‌توان نمونه‌ای برای ترکیب اتحادی، و اجتماع را می‌توان نمونه‌ای برای ترکیب انضمامی دانست. (ر.ک. موسوی: ۱۳۹۷)

پرسش از ویژگی تمایزبخش ترکیب اتحادی از ترکیب انضمامی، سؤال دیگری است که در اینجا پدید می‌آید؛ زیرا همواره این‌گونه نیست که در ترکیب اتحادی شاهد پیدایش هویت جوهری در قالب یک مرکب باشیم، چه‌بسا در ترکیب اتحادی، شاهد پیدایش هویتی عَرَضی هستیم. قدرت برآمده از مزاج^۱ بهترین نمونه برای این امر است. مزاج، امری عَرَضی و از جمله اعراض کیفی است. آیا مزاج که هویتی تازه و متفاوت از عناصر پدید آورنده است، حاصل ترکیب اتحادی است یا انضمامی؟

پاسخ این است که اگر عناصر زمینه‌ساز شکل‌گیری مزاج، بر هویت نوعی خود، باقی مانده باشند، در این صورت، ترکیب انضمامی است؛ آن‌چنان‌که ابن‌سینا و مشهور حکماً بدان قائل‌اند (ملاصدرا، ۱۹۸۱م، ج ۸: ۲۸-۲۹). اگر در خصوص مزاج و هر هویت مرکب جدید، هم شاهد وجود امر جدیدی (= مرکب) بودیم و هم شاهد حضور عناصر شکل‌دهنده یا زمینه‌ساز وجود آن مرکب، در این صورت، ترکیب پیداشده انضمامی خواهد بود. اگر در ضمن ترکیب، هویت تازه‌ای پدید آمده و اجزای مرکب نیز در عین ترکیب، هویت اولیه خود را داشته باشند، در

^۱. مزاج، کیفیتی از جنس ملموسات اولیه یعنی حرارت، سردی، رطوبت و خشکی است. منشأ مزاج در حقیقت از این کیفیات چهارگانه است جز اینکه مزاج، کیفیتی متوسط میان کیفیات چهارگانه است و نسبت به آنها شکسته شده و ضعیف است؛ با این وصف، فعل خود مزاج هم از جنس همین ملموسات است. بعد از شکل‌گیری مزاج، ویژگی دیگری در شیء مرکب به وجود می‌آید که این ویژگی سنخ تازه‌ای از ویژگی‌هاست؛ به‌نحوی که آن را نمی‌توان به ویژگی‌ها و کیفیات سطوح پایین‌تر فروکاست که این ویژگی جدید، قدرت است (ملاصدرا، ۱۹۸۱م، ج ۳: ۲۰).

این صورت، ترکیب انضمامی است؛ اما اگر در ضمن ترکیب، هویت تازه‌ای پدید آید و صورت اجزا، داخل در صورت مرکب شود، به نحوی که خاصیت‌های فردی خود را نداشته باشند، ترکیب اتحادی است (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۸: ۲۸-۲۹). بنابراین، در مورد ترکیب جامعه از افراد، در عین اینکه با هویت جدیدی به نام جامعه و اجتماع روبه‌رو هستیم، افراد همچنان هویت فردی خود را دارند. در نتیجه ترکیب در چنین هویتی، ترکیب انضمامی است.

۵-۶. ترکیب انضمامی حقیقی

ملاکی که در مباحث قبل بدان اشاره شد این بود که اگر در فرایند ترکیب، هویت تازه‌ای پدید آمده باشد با ترکیبی حقیقی و در نتیجه با مرکبی حقیقی مواجهیم اما اگر هویت تازه‌ای پدید نیامده باشد، طبیعتاً ترکیب و مرکب نیز حقیقی نخواهد بود. وجود هویت نوظهور در هر دو ترکیب اتحادی و انضمامی که با ویژگی‌های نوپدید غیر قابل ارجاع به سطح پایه مشخص می‌شوند، موجب حقیقی بودن ترکیب و مرکب می‌شود. در ترکیب اجتماعی افزون بر اینکه هویت تازه‌ای به نام اجتماع داریم افراد نیز حضور دارند؛ یعنی هم اشخاص، حقیقی هستند، هم اجتماع. اما اگر ترکیب شکل گرفته در اجتماع را ترکیب اتحادی بدانیم، در این صورت به دلیل تحلیلی بودن اجزاء در ضمن این نظریه، هویت افراد از دست می‌رود و تنها اجتماع حقیقت پیدا می‌کند. اما اگر ترکیب اجتماع ترکیبی انضمامی باشد در عین حقیقی بودن جامعه، افراد نیز حقیقی هستند.

در این حالت، جریانی متفاوت از جزءگرایی و کل‌گرایی را در علوم اجتماعی شاهد خواهیم بود؛ جریانی که به حقیقی بودن توأمان فرد و اجتماع در کنار یکدیگر اذعان دارد و مسئله اصالت فرد و جامعه جای خود را به ترتب جامعه بر افراد می‌دهد. نزدیک‌ترین تقریر به این بحث در علوم انسانی را می‌توان در مباحث پایه در علوم انسانی پیچیده تحت عنوان هویت نخواستنه مشاهده کرد. (موسوی، ۱۳۹۳) هویت نخواستنه، مبنای متافیزیکی بحث‌های علوم پیچیده در علوم طبیعی و علوم اجتماعی‌اند.

۵-۷. ترکیب اعتباری جامعه

پیشرفت ویژه‌ای که در دوره کنونی در حکمت عملی و در استفاده از اصلی که با عنوان ترکیب از آن یاد کردیم پیش آمد، استفاده از نظریه اعتباریات برای تبیین جامعه بود. علامه طباطبایی در نظریه اعتباریات ترکیب جامعه را مبتنی بر عملکرد عقل عملی در تکوین مفاهیم اعتباری بعد الاجتماع می‌داند. مفاهیمی که انسان‌ها در موقعیت کنش فردی و اجتماعی تولید می‌کنند. این نظریه توانسته است با نظامی از مفاهیم و اصول به هم پیوسته از متافیزیک، کنش انسانی و متافیزیک اجتماع را به شکل فرایندی تبیین نماید و با طرح بحث در حوزه عقل عملی، کنش را به مثابه تابعی از مفاهیم و هویت برآمده از عقل عملی تحلیل کند. بر پایه ترکیب اعتباری، جامعه امری اعتباری است.^۱ اعتبارات مفاهیم و ساختارهای فکری مشترک انسانی هستند که به واسطه عقل عملی شکل می‌گیرند. این نظریه به ما نشان می‌دهد که چرا برخی نمی‌توانند جامعه را به مثابه «حقیقت» تصویر کنند؛ زیرا انس ما با محسوسات فراوان است و برای امور حقیقی دنبال چنین ویژگی‌هایی می‌گردیم. به تعبیری دیگر، ویژگی‌های جامعه با دانش‌های برآمده از عقل نظری سنجیده می‌شود. درحالی که گرچه واقعیت‌های اجتماعی در نسبت با واقعیات عقل نظری، هویتی اعتباری محسوب می‌شوند، اما در موطن خویش واقعیاتی بر ساخته اراده انسان‌ها هستند. بر طبق این نظریه هویت اعتباری جامعه در مقام توضیح پایه‌های امری تحت عنوان جامعه در تعاملات عقل عملی انسان‌هاست و هویت مرکب جامعه، ذیل نظریه اعتباریات به واسطه «اصل اعتباری استخدام» و ترکیب کنش‌های افراد با یکدیگر ممکن می‌شود.

^۱. نظریه اعتباریات تاکنون تقریرهای مختلفی به خود دیده است از نظریه‌های اعتباریات پیش از علامه طباطبایی تا پس از ایشان طیف وسیعی از نظریه‌های اعتباری را می‌توان شاهد بود. این نوشتار بر اساس دیدگاه اعتباریات علامه طباطبایی نوشته شده است. علاوه بر اینکه از نظریه اعتباریات علامه طباطبایی نیز تقریرهای متعددی وجود دارد که بخش مهمی از این تقریرها از شاگردان ایشان است؛ برخی از این تقریرها برای جامعه علمی بیش از دیگر تقریرها شناخته شده‌اند. با این حال ضرورتاً هر دیدگاهی که بخواند هویت جامعه را امری اعتباری بداند لازم است از یک مرحله که بررسی و سنجش تقریرهای مختلف از اعتباریات است عبور کند. این نوشتار نیز براساس یکی از این تقریرهاست که پیش از این منتشر شده‌اند (ر.ک: حسنی و موسوی، ۱۳۹۷ و حسنی و موسوی، ۱۳۹۸).

۸-۵. پیوند نظریه ترکیب انضمامی با ترکیب اعتباری

اگر مقدمات گذشته را بپذیریم «ترکیب انضمامی» و «ترکیب اعتباری»، را می‌توان در مورد چیستی جامعه، همسو دانست. از یک سو هویت ترکیبی جامعه را به واسطه «اصل استخدام» در نظریه اعتباریات تبیین کرد و از سوی دیگر، می‌توان چگونگی شکل‌گیری امر مرکب انضمامی توسط افراد انسانی به عنوان اجزاء را تبیین کرد؛ امر مرکبی که عناصر بنیادین آن در عقل عملی، به عنوان مبدأ اراده و مبدأ مفاهیم اعتباری نهفته است. اصل استخدام به مثابه یکی از اصول ثابت اعتبارات، زمینه‌ای را فراهم می‌سازد که بدان واسطه می‌توان نحوه ترکیب جامعه را (آن‌چنان که در نظریه ترکیب انضمامی جامعه بدان اشاره شد) تبیین نمود. اما در این میان آنچه مهم است امکان همسویی دو نظریه ترکیب و استخدام در راستای توضیح جامعه به عنوان هویتی مرکب است تا از این مسیر، هم افراد و هم جامعه، هویتی واقعی باشند.

در «اصل استخدام» به تمایل پدیده‌های جهان، به ویژه موجودات جاندار برای ترکیب با غیر خود اشاره می‌شود (طباطبایی، ۱۳۸۷ الف: ۱۲۹). ایشان این مقدمه را که واقعیت جهان به گونه‌ای است که موجودات برای بقای خود از اموری غیر از خود استفاده می‌کنند، مبنای توضیح اصل استخدام قرار می‌دهد. درواقع، این امری طبیعی در انسان‌هاست که از اشیاء، موجودات جاندار و غیرجاندار و حتی انسان‌های دیگر برای هدف بقای خود استفاده می‌کنند. علامه طباطبایی در تبیین خود از وضعیت بنیادین استخدام برای شکل‌گیری جامعه، توضیح اصل استخدام را از وضعیت زندگی پیش از اجتماع آغاز می‌کند و سپس با تطبیق آن بر زندگی اجتماعی انسان از سطح نیازهای بدنی گرفته تا دیگر مراتب نیازهای انسان، اصلی‌ترین نکته در مورد نحوه شکل‌گیری استخدام برای حصول اجتماع را بیان می‌کند. پیدایش اجتماع، مبتنی بر اصل استخدام بوده، حاصل هماهنگی دو استخدام از دو طرف متقابل است، نه اینکه طبیعت، انسان را مستقیماً به چنین اندیشه‌ای رهبری نماید (همان: ۱۳۲).

بر طبق این عبارت، اجتماع بر اساس اعتبار استخدام پدید می‌آید و اعتبار استخدام برای شکل‌گیری جامعه، در صورتی می‌تواند منجر به پیدایش اجتماع شود که یک توافق طرفینی در رابطه اجتماعی چنین اعتباری را پشتیبانی کند. یعنی فرایند شکل‌گیری جامعه، یک اعتبار واحد در راستای اخذ منفعت از طرفین رابطه مقابل در یک ترکیب انسانی به مثابه اجتماع است؛ این اصل می‌تواند به عنوان یک نظریه، بنیان‌های ترکیب انضمامی را به ما نشان دهد.

«همین نزدیک شدن و گرد هم آمدن «تقارب و اجتماع»، یک نوع استخدام و استفاده است که به سود احساس غریزی انجام می‌گیرد و سپس در هر مورد که یک فرد راهی به استفاده از هم‌نوعان خود پیدا نماید، خواهد پیمود. و چون این غریزه در همه به طور متشابه موجود است، نتیجه اجتماع را می‌دهد و این همان اجتماع است که مورد بحث و نظر ما است- اجتماع تعاونی که احتیاجات همه با همه تأمین شود» (همان: ۱۳۳)

در اینجا تلاش شد به واسطه نظریه اعتباریات و اصل استخدام تبیینی از ارتباط ترکیب اعتباری با ترکیب انضمامی برای توضیح هویت جامعه ارائه شود تا نشان داده شود چگونه نظریات حکمای مسلمان در طول دوره‌های تاریخی به تدریج عمیق‌تر شده‌اند. در اینجا اصل «استخدام»، سنگ بنای اندیشه‌ای از قوه پندارگان (= واهمه) برای ترکیب انسان با دیگر انسان‌ها برای شکل‌گیری هستی اجتماعی است.

۹-۵. اصل استخدام به مثابه امر بین‌الادھانی

انسان، از آن‌رو که از ویژگی‌های فوق‌العاده‌ای در بین دیگر موجودات طبیعت برخوردار است، از نیازهای بسیار فراتر و گسترده‌تر و نیز احساسات درونی متنوع‌تری نسبت به دیگر موجودات زنده برخوردار است. به دلیل همین احساسات فراگیر و نیازهای متکثر، راه‌های برطرف کردن آنها نیز متکثر خواهد بود. در همین راستا، انسان ادراکاتی را هماهنگ با احساسات پیش‌گفته خود «برمی‌سازد» تا بتواند با استخدام آنها، نیازهای خود را برطرف کند. با این وصف، اعتباریات عملی و از جمله اعتبار استخدام، مولود احساساتی هستند که با نیروهای عملگر انسانی متناسب بوده و از حیث ثبات و تغییر و زوال، تابع این احساسات درونی‌اند. این احساسات و این ادراکات در سطحی از خود، میان هر انسانی مشترک

است. ادراکات اعتباری نیز به اعتباریات پیش از اجتماع و اعتباریات بعد از اجتماع تقسیم می‌شوند. یکی از اعتباریات قبل از اجتماع، که در واقع مفاهیم ساخته شده توسط عقل عملی در قوه پندار است، اعتبار استخدام است. بر طبق این مفاهیم مشترک، انسان به طور طبیعی برای برطرف کردن نیازهای خود به اجتماع و انجام کنش‌های اجتماعی روی می‌آورد؛ کنش‌هایی که قائم به اجتماع هستند و اگر اجتماع نباشد هرگز از انسان صادر نمی‌شوند، مانند سخن گفتن یا ازدواج کردن. اما ویژگی این اعتباریات این است که ساخته ذهن انسان‌اند و انسان این مفاهیم را برحسب نیازهای که دارد می‌سازد. (طباطبائی، ۲۰۰۷: ۳۴۶).

۵-۱۰. نظریه ترکیب اجزای تحلیلی

افزون بر نظریات سه‌گانه پیش گفته در مورد نحوه ترکیب جامعه که به شکل تدریجی در طول دوره اسلامی شاهد رشد آنها هستیم، به نظر می‌رسد نوع دیگری از ترکیب اما متفاوت از اقسام پیشین را می‌توان ارائه کرد که ناظر به ترکیب اجزای مختلف اجتماع در کنار یکدیگر نیست، بلکه به ترکیبات اجزای تحلیلی یک کنش اجتماعی، یا یک هویت اجتماعی از نهادها یا هویت گوناگون اجتماعی، ناظر است. بر اساس نظریات ترکیب که در عناوین قبل بدان اشاره شد، افراد جامعه به واسطه نحوه‌های مختلف ترکیب (حبی، انضمامی و اعتباری)، هویتی جدید با عنوان اجتماع را ایجاد می‌کنند. اما چهارمین نظریه‌ای که هم اینک به آن می‌پردازیم، در مقام بیان نحوه ترکیب افراد و اجزاء جامعه نیست، بلکه در پی تبیین نحوه ترکیب یک واقعیت اجتماعی از اجزای اجتماعی و انسانی دیگر است. از این منظر، واقعیت‌های اجتماعی (و برای نمونه یک کنش اجتماعی) را نمی‌توان به مثابه واقعیتی ناب و غیرقابل تحویل به عناصر بنیادین‌تر تلقی کرد. واقعیت‌های اجتماعی یا ترکیبی از عناصر انسانی مختلف هستند یا ترکیبی از عناصر اجتماعی مختلف. بحث از لایه‌های مختلف واقعیت اجتماعی، تقریری از این نظریه است. درواقع، بحث از لایه‌های طولی و عرضی واقعیت اجتماعی، بیانگر تجمع هویت‌های مختلف اجتماعی در یک کنش اجتماعی است.

هر کنش اجتماعی، آکنده از هویت‌های لایه‌ای اجتماعی است. وجود این روابط لایه‌ای در واقعیت‌های اجتماعی به گونه‌ای است که آنها را نمی‌توان مستقل از یکدیگر شناسایی و بررسی کرد، و تنها در ارتباط با یکدیگر که به دو صورت عرضی و طولی انجام می‌گیرد، امکان‌پذیر است. این واقعیت را در نظریاتی از قبیل نظریه اعتباریات علامه طباطبایی یا نظریه واقعیت‌های نهادی جان سرل می‌توان توضیح داد. در نظریه واقعیت نهادی جان سرل، مراد از وجود ارتباط طولی بین واقعیت‌های نهادی، این است که هر واقعیت نهادی با اعتبار و توافق جمعی می‌تواند زمینه‌ساز واقعیت نهادی دیگری شود، به گونه‌ای که این ترتب، تکرارپذیر بوده، می‌تواند زنجیره‌وار تداوم یابد. سرل از این طریق تلاش دارد تا گریزی بر عینی‌بودن این واقعیت‌های نهادی نیز بزند. به نظر او واقعیات طبیعی، مستقل از حیث التفاتی ناظران^۱، یا به تعبیر دیگر سرل، «مستقل از حیث التفاتی»^۲ و مقدم بر آنها وجود دارند، اما حیث التفاتی ناظران، مقدم بر وجود واقعیت‌های نهادی بوده و مقوم آنها هستند بگونه‌ای که واقعیت‌های نهادی بر ساخته حیث التفاتی، نگرش‌ها و باورهای اهالی اجتماع بوده، بدون آنها واقعیات نهادی، وجود نخواهند داشت. (Searl, 1995: 13-41) (ر.ک: عابدینی، ۱۳۹۹: ۲۵-۲۶).

نظریه اعتباریات اما با پایه قراردادن عقل عملی در بُن هر اعتبار این واقعیت را توضیح می‌دهد و از امکان ترکیب عناصر اعتباری که نیروی پندارگان (= قوه واهمه) هر انسانی با آن کار می‌کند، سخن می‌گوید (ر.ک: طباطبایی، ۱۳۸۷: ب: ۱۱۶). وقتی علامه طباطبایی می‌گوید: اعتبارات نسبت به یکدیگر رابطه تولیدی دارند. وی در برخی موارد، نحوه ترکیبات و مراحل پیچیده‌تر شدن واقعیت اجتماعی را ذیل نظریه اعتباریات ذکر می‌کند (همان: ۱۳۴). به مفهوم مشترک ذهن هر انسانی اشاره می‌کند که واقعیت‌های عمومی زندگی اجتماعی را می‌سازد.

^۱. Observer independent

^۲. Intentionality-independent

«هنگامی که مفهوم اختصاص «این ماده از آن من است» در پندار انسان جلوه گر می‌شود در عالم اجتماع، مفاهیم را ایجاد می‌کند که از جمله آنها اصل مالکیت است. همچنین دارایی، رتبه و مقام، هرگونه حقوق قراردادی و علقه زناشویی و... از شعب آن به‌شمار می‌رود که لایه‌ها و هویت جدیدی از واقعیت اجتماعی را به شکل سلسله مراتبی در طول یکدیگر برای ما ترسیم می‌کند» (همان: ۱۴۰)

این اعتبارات علامه با اینکه در یک رابطه طولی با مفاهیم ذهنی قرار دارند دارای ارتباطات عرضی نیز هستند؛ به‌گونه‌ای که مجموعه‌ای نظام‌مند از واقعیت‌های اجتماعی را شکل می‌دهند. برای مثال، «عدم جواز اضرار به غیر به‌واسطه مالکیت خود» یکی از واقعیت‌های اجتماعی هم‌عرض با نهاد مالکیت است. این واقعیت اجتماعی را، هم می‌توان به‌واسطه نظریه نهادی سرل توضیح داد و هم می‌توان برای توضیح آن از نظریه اعتباریات سود جست؛ بنابراین مشاهده می‌شود پذیرش نهاد مالکیت، مستلزم پذیرش زنجیره‌ای از واقعیت‌های نهادی طولی و عرضی است که بدون آنها نمی‌توان نهاد مالکیت را عملی کرد.

این روابط طولی و عرضی موجود در میان واقعیت‌های اجتماعی، به‌گونه‌ای ساختار ارتباطات اجتماعی را در لایه‌های مختلف اجتماعی در پی دارند که بدون آنها، ارتباط آحاد جامعه با یکدیگر در لایه‌های مختلف اجتماعی امکان‌ناپذیر است و درواقع، اجتماع شکل نخواهد گرفت.

۶. یافته‌های تحقیق

تنوعی از نظریه‌های ترکیب بر پایه یک اصل نظری در سطح حکمت عملی و حکمت نظری در این تحقیق معرفی شد. علاوه بر آن کارکردهای مختلف این اصل و نظریات متنوعی که در طول بخشی از تاریخ فلسفه اسلامی پدید آمده است در راستای تبیین هویت اجتماعی گزارش شد. مهم‌ترین پیامد این امر داشتن پایه‌ای عقلی برای تبیین هویت انسانی و اجتماعی در سطح زندگی است. استفاده از این دست نظریات ما را با هویت کلانی تحت عنوان حکمت عملی آشنا می‌کند که عنصر «ترکیب» تنها یکی از عناصر مورد استفاده در آن است. در این نوشتار یک پیوستار نظری در تبیین هویت‌های اجتماعی که دارای مسیر رشد تدریجی است ترسیم شده، علاوه بر اینکه پیوند این نظریه‌ها نشان داده شد. به طور نمونه پیوند ترکیب انضمامی ماده و صورت با نظریه اعتباریات علامه طباطبایی ذیل حکمت عملی از دیگر یافته‌های این تحقیق بود. ترکیب تحلیلی موجود در هویت اعتباری اعم از کنش و اجتماع را نیز می‌توان در سطح توسعه تقریر نظریه اعتباریات علامه طباطبایی گنجانند.

۶. نتیجه گیری

دانش اجتماعی شکل گرفته در دوره اسلامی از ادبیات مفهومی و واژگانی ویژه‌ای استفاده می‌کند که شناسایی آن نیازمند یک زیست ویژه با اندیشه‌های ایشان است. آشنایی با این مفاهیم و واژگان کارکردهای روش‌شناختی و راه‌گشایی در حل مسائل اجتماعی امروزی ما نیز دارد؛ در این نوشتار تلاش کردیم سیر تطوری از یکی از نظریه‌های مورد استفاده در حکمت عملی دوره اسلامی با عنوان ترکیب را نشان دهیم. این نظریه‌ها از نظریه ترکیب حبی جامعه در ابن‌مسکویه شروع شد و در سیری در اندیشه ابن‌سینا و ملاصدرا عبور کرد و ترکیب اتحادی ماده و صورت در حکمت نظری و ترکیب انضمامی ماده و صورت در حکمت عملی گزارش شدند. مراحل پیشرفت این نظریات تا دوره‌های کنونی و نظریه اعتباریات علامه طباطبایی با عنوان ترکیب اعتباری پیگیری شد. نوعی دیگری از نظریه ترکیب را می‌توان از مباحث علامه طباطبایی در مورد واقعیت امور اعتباری استخراج کرد که از آن می‌توان با عنوان ترکیب تحلیلی یاد کرد. ترکیب تحلیلی درواقع ناظر به نحوه ترکیب افراد و اجزاء جامعه نیست، بلکه در پی تبیین نحوه ترکیب واقعیت اجتماعی از اجزای اجتماعی و انسانی است. بحث از لایه‌های مختلف واقعیت اجتماعی که در نظریه اعتباریات قابل طرح است، تقریری از این نظریه است. بحث از لایه‌های طولی و عرضی واقعیت اجتماعی، بیانگر

تجمع هویت‌های مختلف اجتماعی در یک کنش اجتماعی است که صرفاً با تحلیل مؤلفه‌های مفهومی و مقولی می‌توان بدان‌ها دست پیدا کرد. این نظریه‌ها برخی امکان پیدا شدن مسائل اصلی در علوم اجتماعی مانند مسئله اصالت فرد یا اجتماع را از بین می‌برند و یا امکانات فراوانی برای تبیین برخی دیگر از مسائل مانند چیستی کنش فراهم می‌کنند.

۷. ملاحظات اخلاقی

در این پژوهش، کلیه موازین اخلاقی شامل رضایت آگاهانه شرکت‌کنندگان، اطمینان از محرمانه بودن اطلاعات افراد و ورود یا خروج داوطلبانه مشارکت‌کنندگان رعایت شده است. همچنین ملاحظات اخلاقی مطابق با اصول اخلاق در پژوهش مدنظر قرار گرفته است.

۸. سیاست‌گذاری و حمایت مالی

در نگارش این پژوهش هیچ کمک مالی از سازمان‌های دولتی، عمومی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نشده است.

۹. تعارض منافع

نویسنده اعلام می‌دارد که در این مطالعه هیچ گونه تعارض منافع وجود ندارد.

۱۰. منابع

- ابن مسکویه (۱۳۷۱). تهذیب الاخلاق و تطهیر الاعراق، سوریه: دار مکتبه الحیاة.
- پیرسون، کریستوفر (۱۳۸۰). معنای مدرنیت. تهران: کویر.
- پارسانی، حمید (۱۳۹۱). جهان‌های اجتماعی، تهران: فردا.
- دورکیم، امیل (۱۳۵۹). قواعد روش جامعه‌شناسی، ترجمه: باقر پرهام، تهران: کتابسرای بابل.
- حسینی، سید حمیدرضا؛ موسوی، هادی (۱۳۹۵). انسان‌کنش‌شناسی پوزیتیویستی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- حسینی، سید حمیدرضا؛ موسوی، هادی (۱۳۹۷). انسان‌کنش‌شناسی صدرایی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- حسینی، سید حمیدرضا؛ موسوی، هادی (۱۳۹۸). جایگاه‌شناسی حکمت عملی (در جستجوی علوم انسانی)، تهران: سمت و پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۲۰۰۷). مجموعه الرسائل العلامة الطباطبائی، مصحح صباح ربیعی، قم: باقیات.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۸۷ الف). مجموعه رسائل علامه طباطبائی، قم: بوستان کتاب.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۸۷ ب). اصول فلسفه رئالیسم، قم: بوستان کتاب.
- طوسی، خواجه نصیرالدین (۱۳۶۰ ش). اخلاق ناصری، تصحیح: مجتبی مینوی و علیرضا حیدری، تهران: خوارزمی.
- عابدینی، جواد (۱۳۹۹). سرل و علوم انسانی؛ تحلیل فلسفی واقعیت اجتماعی از دیدگاه جان سرل و پیامدهای آن برای علوم انسانی، قم: حوزه و دانشگاه.
- عبودیت، عبدالرسول (۱۳۸۵). درآمدی به نظام حکمت صدرایی ج ۱، تهران: سمت.
- عبودیت، عبدالرسول (۱۳۸۶). درآمدی به نظام حکمت صدرایی ج ۲، تهران: سمت.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۸۴). مسائل محوری در نظریه اجتماعی کنش، ساختار و تناقض در تحلیل اجتماعی. تهران: سعاد.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۹۶). ساخت جامعه. تهران: نشر علم.
- ملاصدرا (۱۹۸۱م)، الحکمة المتعالیة فی الاسفار العقلیة الاربعة، بیروت: دار الاحیاء التراث العربی.

References

- Abedini, Javad (2019). *Seral and Human Sciences; Philosophical analysis of social reality from John Searle's point of view and its consequences for human sciences*, Qom, Research Institute of Hawzah & University.
- Aboudit, Abdur Rasul (2005). *An Introduction to Sadra system of wisdom*, Vol. 1, Tehran: Samt.
- Aboudit, Abdur Rasul (2006) *An introduction to Sadra system of wisdom*, Vol. 2, Tehran: Samt.
- Ibn Maskawayh (1992). *Tahdhib al-Akhlaq wa Tathir al-Iraq*, Syria: Dar Maktaba Al-Hayat.
- Durkheim, Emil (1980). *Rules of Sociological Method*, Tehran: Babel Bookstore.
- Hasni, Seyyed Hamidreza; Mousavi, Hadi (2015). *Positivistic Human actology*, Qom: Research Institute of Hawzah & University.
- Hasni, Seyyed Hamidreza; Mousavi, Hadi (2017). *Human actology in Sadra philosophy*, Qom, Research Institute of Hawzah & University.
- Hasni, Seyyed Hamidreza; Mousavi, Hadi (2018) *After practical wisdom (The pursuit of Social Sciences & Humanities)*, Tehran: SAMT & Research Institute of Hawzah & University.
- Giddens, Anthony. (2005). *Central issues in the social theory of action, structure and contradiction in social analysis*. Tehran: Soad.
- Giddens, Anthony. (2016). *Building society*. Tehran: Science.
- Mulla Sadra (1981). *Al-Hikmah al-Muttaaliyyah fi al-Asfar al-Aqliyyah al-Araba*, Beirut: Dar al-Ahiya al-Tarath al-Arabi.
- Parsa-Nia, Hamid (2013). *Social Worlds*, Tehran: Farda.
- Pearson, K. (2001). *The meaning of modernity*, Tehran: Kavir.
- Searle, John R. (1995). *The Construction of Social Reality*, New York: The free press.
- Tabatabaei, Seyyed Mohammad Hossein (2007). *Collection of Al-Risaal al-Allamah Tabatabai*, Qom: Baghiat.
- Tabatabaei, Seyyed Mohammad Hossein (2008) *Principles of realism philosophy*, Qom: Bostan Kitab.
- Tousi, Khwaja Nasiruddin (1981). *Al-Akhlaq Al-Naseri*, Tehran: Khwarazmi.